

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ ДОМІНАНТИ
ЛІРИКИ ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ

Статтю присвячено світоглядним та філософським домінантам лірики Віслави Шимборської, феномену іронії у її творчості. Метафоризм та іронія є основними інструментами поетеси, які дозволяють зробити майже кожен її твір поліфонічним та багатозначним. Завдяки їм її твори позбавлені догматизму, вузькості мислення, нетерпимості та фанатизму.

Ключові слова: іронія, метафорична картина світу, філософсько-світоглядна домінанта, універсальна іронія.

Niniejszy artykuł poświęcony jest koncepcyjnej i filizoficznej dominancie twórczości Wisławy Szymborskiej oraz zjawisku ironii. Metaforyzm oraz ironia są podstawowym narzędziem twórcy, za pomocą którego prawie każdy wiersz nabiera cech polifonicznych i wielowartościowych. Dzięki temu utwory te są pozbawione dogmatyzmu, zaściankowości, nietolerancji, a także — fanatyzmu.

Słowa kluczowe: ironia, metaforyczny obraz świata, koncepcyjno-filizoficzna dominanta, ironia uniwersalna.

Article is devoted to the conceptual and philosophical dominant of Wisława Szymborska lyrics, the phenomenon of irony in her works. Figurativeness and irony are the main tools poet that can make almost every poem polyphonic and multi-valued. Thanks to them, it works devoid of dogmatism, narrow-mindedness, intolerance and fanaticism.

Keywords: irony, metaphorical picture of the world, conceptual and philosophical dominant, a universal irony.

Цього року видатній польській поетесі Віславі Шимборській мало б виповнитися 90 років. Яскрава й самобутня представниця поетичної школи ХХ століття, лауреатка Нобелівської премії, твори якої увійшли до скарбниці світової поезії, Віслава Шимборська народилася 2 липня 1923 року у Бніні біля Познані. Уся її біографія тісно пов'язана з культурним центром Польщі — Краковом, у якому вона постійно проживала з 1931 по 2012 рік. Вищу освіту здобула в Ягеллонському університеті, де вивчала соціологію та польську літературу. Почала публікуватися з середини 40-х років. Перший вірш авторки «Шукаю слова» було надруковано у тижневому літературному додатку до краківського «Дзенніка Польського» 14 березня 1945 р. Ідейно-художня структура твору була далекою від рівня її зрілої творчості, проте текст цього вірша, наповнений займенниками множини, щиро відображав досвід покоління війни, повоєнні настрої і відчуття: В. Шимборська ділить час на темне «вчора» і сповнене надії «сьогодні», звертається до топіки війни-знищення та топіки будівництва, відновлення руїн. Редактори цього додатка до «Dziennika Polskiego» Адам Влодек і Тадеуш Єнчалік значно скоротили і переробили вірш В. Шимборської, змінивши також і його початкову назву. Сама поетеса про свій дебют у цьому часопису написала: «Це було моє перше літературне се-

редовище, саме тут вперше я серйозно замислилася про поезію» [6].

Невдовзі Віслава Шимборська публікує другий вірш — «Колись ми знали світ уривками» (№ 8 журналу «Валька»), а через кілька номерів з'являється її третій твір — «Про щось більше». Ці твори не могли повстати у перших дебютних збірках «Тому живемо» (1952) та «Питання задані собі» (1954). Обидві збірки були радше пошуком свого шляху у літературі.

Із 1953 року Шимборська була членом редколегії «Літературного життя», де редагувала розділ, присвячений поезії, а також публікувалася, часом анонімно, у розділі «Літературна пошта». Проводила семінари з поезії на літературно-мистецьких студіях Ягеллонського університету. Склавши 1968 року обов'язки редактора розділу поезії, письменниця аж до 1976 року друкувала щотижня свої знамениті «Позапланові читання» — есеї на тему літератури, філософії, мистецтва. Співпрацюючи ще деякий час із краківським журналом «Пісьмо», що з'явився за рік до введення в Польщі військового стану, поетеса вирішила, що найкраще для неї залишатися «автономною». Відтоді її творчість не пов'язана з жодним із літературних угруповань.

До 1966 року була членом ПОРП. 1957 року Шимборська зав'язала контакти з паризькою «Культурою» і Єжи Гедройцем. 1964 року потрапила до списку підписантів сфальшованого

владою протесту проти радіо «Свобода». 1975 року підписала протестний лист 59, в якому провідні польські інтелектуали протестували проти змін до конституції, які проголошували керівну роль ПОРП та вічний союз із СРСР.

У 1996 р. В. Шимборській присудили Нобелівську премію «за поезію, яка з іронічною точністю розкриває закони біології і дію історії в людському бутті» [1]. На думку як польських, так і зарубіжних критиків, поезія В. Шимборської, у тому числі її «Нобелівська» книга «Апокаліпсис під наркозом», є виключним явищем в історії ХХ ст. Так, на думку американського літературознавця Т. Олофсона з приводу присудження В. Шимборській Нобелівської премії, поетеса «...є поза сумнівом одним із найкомпетентніших поетів нашого сторіччя, а також унікальним настільки, щоб читати її мовою оригіналу» [1].

Ця нагорода істотно вплинула на популярність книг поетеси як у Польщі, так і в інших країнах світу.

У листопаді 2011 року Віслава Шимборська пережила складну операцію. Померла 1 лютого 2012 року уві сні у власному будинку в Кракові.

Відповідно до заповіту поетеси у квітні 2012 року з'явилася Фондація імені Віслави Шимборської, до основних цілей якої належить упорядкування архіву поетеси, матеріальна допомога письменникам, які опинилися у скрутному становищі, створення літературних премій і розвиток літературної культури, заохочення терпимості та діалогу в суспільному житті. Однак основним проектом Фондації повинно стати вручення щорічної міжнародної премії імені Віслави Шимборської за поетичні збірки, видані польською мовою.

Перша добірка творів поетеси «*Dlatego żyjemy*» («Тому живемо») вийшла друком у 1952 році (авторці було тоді 29 років), за два роки з'явилося друге її видання, цього ж року вийшла друком друга збірка В. Шимборської «*Pytania zadawane sobie*» («Питання задані собі»). Зазвичай обидві збірки прийнято оминати при аналізі творчості поетеси, проте сама В. Шимборська в інтерв'ю 1991 р. спробувала з'ясувати свої тодішні мотиви, зокрема, підкреслила, що була щиро переконана у слушності того, що писала. За її словами, вона зрозуміла, що любов до людства є дуже небезпечним почуттям, бо найчастіше призводить до того, що хтось намагається зробити людей щасливими проти їхньої волі [3, с. 214]. Усього за життя В. Шимборської вийшло вісімнадцять збірок. До основних і найвідоміших належать: «Воля до

Йети» (1957), «Сіль» (1962), «101 вірш» (1966), «Вибрані поезії» (1967), «Сто потіх» (1967), «Усякий випадок» (1972), «Велика кількість» (1976), «Люди на мосту» (1986), «Кінець і початок» (1993), «Сто віршів — сто втіх» (1997), «Мить», «Рими для великих дітей» (обидві 2003), «Мовчання рослин» (2011). Також готується до друку збірка поезій під назвою «Пошиття прапорів» (осінь 2013), яка була впорядкована поетесою ще 1948 року, але не побачила світ у зв'язку з цензурою.

Твори Віслави Шимборської в оригіналі й перекладах (її вірші перекладено на 42 мови світу) користуються надзвичайною популярністю в Англії, Німеччині, Швеції, Японії, Франції, Китаї, Росії, Україні та інших країнах.

«Мудрість, краса, та автоіронія віршів Шимборської супроводжували нас протягом десятиліть. Поезія ця була приводом для спокійних роздумів у тиші посеред тотального поспіху сучасного життя. Вони були джерелом сили для слабких і скромності для зарозумілих», — писав у спогадах про поетесу Адам Міхнік, польський громадсько-політичний діяч, дисидент [1, с. 29].

Лірика Віслави Шимборської — це насамперед інтелектуальна поезія, де на філософсько-світоглядному рівні вирішуються питання свободи духу, бунту індивіду проти звичного закостенілого стану речей; питань без відповідей, які цікавлять поетів, спонукаючи знову і знову повертатися до них. Для Віслави Шимборської, яка переконана, що «немає запитань важливіших від запитань наївних» [2], віршові тексти, які майже повністю складаються із запитань, є нормою — «Питання задані собі», «Розмова з померлими», «Може, це все...» та ін.

Поетесу часто називають авторкою філософської, інтелектуально-метафізичної поезії; так, Оксана Нахлік у статті «Філософсько-поетичний дискурс Віслави Шимборської» стверджує, що «уже назви десяти основних збірок ... Віслави Шимборської — «Тому що живемо» (1952), «Воля до Єті» (1957), «Сіль» (1962), «Сто розрад» (1967), «Усякий випадок» (1972), «Велика лічба» (1977), «Люди на мості» (1986), «Кінець і початок» (1993), «Вид із зернятком піску» (1996) — свідчать про інтелектуально-метафізичний характер більшості її віршів» [1, с. 190]. Говорячи про тематико-художні, інтертекстуальні та риторичні зрізи творчості поетеси, не можна не погодитися із польською дослідницею Малгожатою Барановською, що філософське наповнення творів В. Шимборської не є «чимось окремим». Ця ж дослідниця справедливо називає поезію своєї

співвітчизниці й сучасниці «інтегральною»: «одночасно інтелектуальною, буденною, антропологічною і ліричною» [5, с. 26].

На думку ж Томаша Вуйціка, поезія В. Шимборської є «спробою всебічного опису становища людини» у різних перспективах — екзистенціальній (пошук сенсу життя, проблеми часу, змін і смерті), історіософській (особистість у зв'язку з розвитком роду людського, історії, цивілізації), інтелектуальній (розуміння суті природи, можливість і межі пізнання світу), онтологічній (структура буття, співвідношення суб'єкта й об'єкта, залежність випадку й необхідності), морально-етичній (риси людської вдачі, міжособистісні стосунки, зокрема любовні)» [13, с. 138].

У ранній поезії В. Шимборської відбився вплив певного стилю епохи з його настановою та орієнтацією лише на так звану громадянську лірику, невіддільну від пафосного звучання. Така «службова» література допускала єдино можливу правду про світ та оберігала увесь обшар літератури від проникнення «інших правд».

Існують певні розбіжності у поглядах щодо меж, мистецької цінності, естетичних та світоглядних позицій письменниці у ранньому періоді її творчості. Так, Ришард Матушевський відразу після відлиги зізнавався читачам, що від колишнього захоплення «залишилося тільки гірке почуття прочитання холодних, гладеньких творів на задану тему» [8, с. 95]. Тадеуш Ничек назвав вірші з двох перших збірок В. Шимборської «клінічними прикладами творчих смаків епохи» [9, с. 74]. Станіслав Бальбус, у свою чергу, стверджує, що твори з обох томів «були фактично у своїй більшості... проявом соціалістичної заангажованої поезії, а також симптомами ідеологічної самовпевненості особи, зрештою, надзвичайно молодій й жагучій. За винятком кількох творів, що виходять за межі загальної тональності, завдяки ноткам особистої і вже тоді добре помітної самоіронії» [3, с. 16–17]. Інший польський критик Януш Древуцький виголосив ширшу думку щодо місця В. Шимборської в культурі того часу: «Потрібно пам'ятати про дві перші універсальні збірки Шимборської, так легковажно названі соцреалістичними» [6, с. 134].

Абсурдно й надалі шукати у цих віршах соціалістичних панегіриків, уславлення партії або вихвалання щасливого майбутнього, натомість зовсім інакшою виявляється проблема розвитку мовного рівня цієї поезії — ліричні перипетії,

тропи, стилістика, звернення до традиційних поетичних жанрів, майстерний мистецький арсенал засобів, вжитий із надзвичайною влучністю. Усе це слугує не лише витворенню образу абсурдної утопії, а стає запорукою подальшого пошуку поетесою власного оригінального творчого шляху у літературі. Сама поетеса висловлювалася про свої ранні твори досить категорично: «Вам не зрозуміти тогочасних реалій, ви просто не жили в той час» [5, с. 98].

Проблема воєнного досвіду з'являється вже у першому опублікованому творі В. Шимборської «Шукаю слова»:

Po każdej wojnie
ktoś musi posprzątać
Jaki taki porządek
sam się przecież nie zrobi [11, с. 145].

Розрахунок із воєнною катастрофою у поетеси відбувається у два способи. З одного боку, проблема історії, яка нічому не вчить майбутні покоління, комплексне почуття провини і відповідальності за наслідки своїх дій, з іншого — вже проявляється неповторна творча індивідуальність В. Шимборської. Поетеса викликає подив читачів незвичними, оригінальними літературними образами і лексичними асоціаціями. Її новаторська манера письма не раз виходила за межі прийнятого стилю епохи.

Чи не найбільш авангардним прикладом ранньої лірики вважається вірш «Пам'ять про вересень». Про його специфіку свідчить низка метафоричних образів, еліптична синтаксична організація, ритм запитань, точність висловлювань, поєднаних із полісемічними ускладненими рядами значень. У названому творі дороги польської осені перетворюються на пульсуючі артерії, якими плине кров померлих героїв, а також місцем вигнання та метафорою біблійного виходу вояків та цивільного населення. А оскільки сталася кровотеча, потрібно поспішити з перев'язкою — «kto zatamuje drogi, jakim nadaży bandażem» [12, с. 145]. Поетеса у власний метафоричний спосіб обмірковує способи втамування болісної пам'яті про події вересня 1939 року. Згадується й «krwawiące serce», постає риторичне питання, яким же величезним мусить бути «бандаж», щоб вилікувати усї рани польського народу.

Шимборська завжди була майстром слова, що не раз підкреслювали критики літератури. Стилість і точність образотворення її поетичної мови зробили вірші лауреатки Нобелівської нагороди найбільш знаними і цитованими, а

деякі з них знайшли своє відображення у повсякденній мові. Чи не найвідомішим є вірш поетеси, який тісно переплітається з польською свідомістю і так часто цитований різними особами, що вони не завжди усвідомлюють авторство тексту — «Nic dwa razy»:

Nic dwa razy się nie zdarza
i nie zdarzy. Z tej przyczyny
zrodziliśmy się bez wprawy
i pomrzemy bez rutyny... [11, с. 48].

Надзвичайно популярним також є вірш «Kot w pustym mieszkaniu», у якому В. Шимборська, любителька котів, написала після смерті свого багаторічного приятеля та партнера Корнелія Філіповича: «Umrzeć — tego nie robi się kotu. / Wo co ma rozrać kot / w pustym mieszkaniu»... [11, с. 125]. У цьому творі поетеса досліджує зв'язок між смертю та можливістю її пізнання. «Невимовне» представляє найвищу сферу філософствування. Семантика тиші та мовчання у поезії Віслави Шимборської часто виступає як негативна констатація браку діалогу і як позитивний результат спостережливості поетеси неможливості скорочення світу до меж слова. У її творчості відбувся перехід від констатації збитковості мови до рівня, на якому вона з легкістю долає обмеження мовної природи. Найбільш явною ілюстрацією вад мови виявляється втрата вербального контакту між людьми, що не можуть знайти порозуміння через вичерпність міжособистісних зв'язків. Цей мотив часто присутній у творах В. Шимборської, зокрема у «Несподіваній зустрічі»:

Nasze tygrysy piją mleko
Nasze jastrzębie chodzą pieszo.
Nasze rekiny toną w wodzie.
Nasze wilki ziewają przed otwartą klatką...
...Milkniemy w połowie zdania
bez ratunku uśmiechnięci.
Nasi ludzie
nie umieją mówić z sobą [10, с. 105].

Перераховані вище тварини становлять алегоричне зображення темних сторін людської натури. І разом зі згасанням їх словесної агресивності зникає й можливість будь-якого спілкування.

Одним із останніх записаних текстів В. Шимборської був іронічний чотиривірш: «Holendrzy to mądra nacja/ bo wiedzą, co trzeba zrobić / kiedy ustaje naturalna oddychacja» [11, с. 130], що стосувався її післяопераційного стану. Іронія є невід'ємною складовою поетичного

канону Віслави Шимборської, завдяки чому у польській літературі її потрактовують як іронічну поетесу.

Іронічне сприйняття навколишньої дійсності має світоглядний, навіть філософський вимір. Станіслав Бальбус зазначає, що філософська іронія поетеси спирається на гру антиномій, завдяки чому можна не лише помітити, а й показати різні полюси пізнавальної та онтологічної суперечності, а відтак у межах цього незвичайного поетичного експерименту перекинути «неможливий» місток між взаємозаперечними істинами. Оскільки порозуміння між «я» та річчю поза людським світом загалом є неможливим, але надзвичайно необхідним, іронія Шимборської не розв'язує повністю цієї дилеми, а навпаки — підсилює її антиномію [4, с. 146].

Характерним для творчої манери поетеси є також вірш «Nagrobek», сповнений гумористичного настрою та дистанціювання від самої себе:

Wieczny odpoczynek
raczyła dać jej ziemia, pomimo że trup
nie należał do żadnej z literackich grup. /
Ale też nic lepszego nie ma na mogile
oprócz tej rymowanki, łopianu i sowy.
Przechodniu, wyjmij z teczki mózg elektronowy
i nad losem Szymborskiej podumaj przez
chwile [11, с. 25].

Єжи Квятковський стверджував, що «Шимборська сягає по жарт чи по своєрідне гірке почуття гумору у тих ситуаціях, які насправді є для неї болісними та драматичними. І тоді з перспективи мертвої комахи або кпинячої мавпи (вірші «Мавпа» та «Дві мавпи Брегля») вимальовується непевна перевага людського світу, сповненого жорстокості, надмірних вихвалень та глупоти, яку неможливо пробачити. Такий іронічний погляд на світ здатен звільнити реципієнта від догматичності мислення, однобокого сприйняття явищ та їх нетерпимості чи фанатизму. Іронія В. Шимборської універсальна, вона позбавлена негативного потенціалу тотальної іронії, яка провадить зрештою до втрати людського в людині, висміюючи усе й уся без жодних обмежень чи табу» [7, с. 169].

У поезії Віслави Шимборської людина постає на тлі перспектив та здобутків свого розвитку, усього свого внутрішнього світу, де будь-яке навіть незначне на перший погляд явище простежується в межах своєї еволюції, у триванні і змінах, у своєму розквіті й помиранні, у

таємниці першопочатків і невідомості остаточного призначення в світі. Великий інтерес для поетеси становить природний обіг, наділена самосвідомістю людина шукає своє особливе місце. У цих пошуках ліричні герої поезій Віслави Шимборської заходять часом так далеко, що в результаті залишаються сам на сам із безмежжям космосу. Космогонічний міф світу

у її творах змушує замислитись про людську нікчемність і незначущість. Екзистенція (буття) обертається протилежністю «не-буттям», перехідним етапом від свідомості до забуття. Ось чому поетеса намагалася уникати звичних метафор, штампів, її погляд мав бути свіжим і неупередженим, щоб побачити якнайбільше і якнайбільше спробувати осягнути.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нахлік О. Філософсько-поетичний дискурс Віслави Шимборської / О. Нахлік // Нахлік О. Письменник — Нація — Універсум. — Львів, 1999. — С. 190–199.
2. Шимборська В. Кордони людських держав: вірші / В. Шимборська; передмова і переклад із польськ. Г. Кочура // Дніпро. — 1991. — № 11/12. — С. 157–162.
3. Balbus S. Radość czytania Szymborskiej. Wybór tekstów krytycznych / Stanisław Balbus. — Kraków : Znak, 1996. — 381 s.
4. Balbus S. Świat ze wszystkich stron świata. O Wisławie Szymborskiej / Stanisław Balbus. — Kraków : Wydaw. Literackie, 1996. — 249 s.
5. Baranowska M. Tak lekko było nic o tym nie wiedzieć. Szymborska i świat / Małgorzata Baranowska. — Wrocław, 1996. — 134 s.
6. Drzewucki J. Gdzieś obok, poza wszystkim oraz Radość pisania i radość czytania / Janusz Drzewucki // Szkice o poezji. — Wrocław, 1999. — S. 236–302.

7. Kwiatkowski J. Wisława Szymborska / Jerzy Kwiatkowski // Magia poezji: o poetach polskich XX wieku. — Kraków : Wydaw. Literackie, 1995. — S. 302–336.
8. Matuszewski R. O wierszach Wisławy Szymborskiej / R. Matuszewski // Z bliska: szkice literackie. — Kraków : Wydaw. Literackie, 1981. — S. 231–243.
9. Nyczek T. 22 x Szymborska / Tadeusz Nyczek. — Poznań : Wydaw. a5, 1997. — 166 s.
10. Szymborska W. Wiersze wybrane / Wisława Szymborska. — Kraków : Wydawnictwo a5, 2000. — 363 s.
11. Szymborska W. Widok z ziarnkiem piasku / Wisława Szymborska. — Poznań : Wydawnictwo a5, 1996. — 186 s.
12. Szymborska W. Wszelki wypadek / Wisława Szymborska. — Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1972. — 100 s.
13. Wójcik T. Pisarze polscy XX wieku: Sylwetki / T. Wójcik. — Warszawa : Morex, 1995. — 166 s.